

Κοινωνία των πωλητών και κοινωνία των κολλητών

Έρχεται πάντα μια στιγμή που τα φαντάσματα ξυπνούν και τα παλιά λάθη κυκλοφορούν μέσα σου σαν τύψεις και γεμίζουν τ' αυλάκια του μυαλού με αίμα. Τότε το τέλμα αναταράζεται, τα πράσινα νερά κουνιούνται για λίγο και τα βατράχια – αυτά τα σύμβολα του έρωτα και της ηδονής κοάζουν οργισμένα από την εξορία τους.

Δεκαπέντε χρόνια μετά από εκείνο το λάθος με καλούν να θάλω την τήβενό μου ή οτιδήποτε τέλος σχετικό διαθέτω για την περίπτωση και να παρουσιαστώ. Γιατί βέβαια το να σε καλούν να μιλήσεις ή να γράψεις για τον Γκράμσι για την επέτειο των πενήντα χρόνων από το θάνατό του, επειδή πριν δεκαπέντε χρόνια έκανες το λάθος να ασχοληθείς με τη μετάφραση των έργων του, να κάνεις σχέδια για μια έκδοση των απάντων του στα ελληνικά – σχέδια που ως συνήθως ποτέ δεν αξιώθηκαν να δεις τελειωμένα – είναι μια θάρβαρα πράξη, μια πράξη που περιέχει το σπόρο του δηλητηριού που θα σε φαρμακώσει ή που τουλάχιστον θα ξαναδημιουργήσει στο πνεύμα σου τους σπασμούς μιας αρχαίας καταληψίας. Τι σχέση έχω εγώ σήμερα με αυτή την ενδημική αηδία στην ψυχή με το ξέφτισμα των πάντων, με τον άντρα που πριν δεκατρία χρόνια κυνηγούσε την ουτοπία στην κοινωνική και πνευματική ζωή; Τότε μερικοί από μας είχαν μακριά μαλλιά, φορούσαμε στρατιωτικά αμπέχωνα αγορασμένα από το Μοναστηράκι και στο λαιμό κρεμούσαμε χαϊμαλιά και λουλούδια. Παίζαμε το φαγητό μιας βδομάδας στην πόκα και μετά ψάχναμε να βρούμε τα κορόιδα ή τις αγαθές ψυχές που θα μας τάζαν και θα μας δίναν δανεικά για να πάρουμε πίσω τα χαμένα. Περιφρονούσαμε τα Πανεπιστήμια, τις Ακαδημίες και τους φτιαγμένους. Δεν αντιστεκόμασταν με αυτό τον τρόπο μόνο στους ηλίθιους χασάπηδες της δικτατορίας, αλλά και στη δικτατορία (επί) του προλεταριάτου των υπολειμμάτων του σταλινισμού σε παγκόσμια κλίμακα – εμείς οι χάρτινοι στρατιώτες της επανάστασης. Ζούσαμε στην Ελλάδα σε συνθήκες δικτατορίας την πνευματική συνέχεια του Μάη

του '68 στην Ευρώπη, της αντίστασης στο Βιετνάμ της Αμερικάνικης νεολαίας και του γιουχαίσματος της επέμβασης στην Τσεχοσλοβακία. Είχαμε τη ματαιοδοξία να πιστεύουμε ότι με τα υλικά της άρνησης και της κατεδάφισης ενός παράλογου κόσμου μπορούσαμε να ξαναχτίσουμε ένα νέο λογικό κόσμο. Ας το πούμε με ειλικρίνεια:

Δεν ενδιαφερόμασταν για τον Γκράμσι και τις ιδέες του. Ήμασταν ιδιοτελείς. Θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε τον Γκράμσι και την ιστορία για τους δικούς μας σκοπούς του τότε παρόντος, που τώρα είναι ένα βασανιστικό παρελθόν. Γιαυτό ρίξαμε τη *societa civile* κόντρα στη *societa politica*, την κοινωνία των πολιτών κόντρα στο κράτος. Γιαυτό ρίξαμε «τη μάχη χαρακωμάτων» και τις «διαρθρωτικές αλλαγές» κόντρα στις «καταλήψεις των χειμερινών ανακτόρων». Οι επαναστάσεις, το πιο αυταρχικό πράγμα στον κόσμο, δεν γινόνταν μόνο αδύνατες στην εποχή μας, αλλά οδηγούσαν όπως μας έδειχνε η εμπειρία την κοινωνία και την πολιτική ζωή πίσω στην στρατιωτικοποίηση, τον ολοκληρωτισμό και τον μεσιανισμό, διαποτίζονταν με την αντίστοιχη ψυχολογία, κλίμα και ατμόσφαιρα, την θεωρητική και πολιτική σκέψη, τις ιδέες και τα συναισθήματά μας.

Με την αφέλεια και την πονηριά που διαθέταμε, χάρη στη νεότητά μας, καταλάβαμε χωρίς να το έχουμε συνειδητοποιήσει ότι αν θέλαμε να πολεμήσουμε την θεσμημένη εξουσία, επιβολή και βία του κράτους και των ηγεμονικών τάξεων σ' Ανατολή και Δύση, το Πεντάγωνο και το Κρεμλίνο με τις Αυτοκρατορίες τους και τους αυλικούς τους, έπρεπε να αντιπαρατάξουμε ένα σχήμα θεωρητικό, που να προέρχεται από την ευρωπαϊκή πνευματική κληρονομιά. Είχαμε καταλάβει χωρίς καμιά φιλολογική προετοιμασία ότι ο όρος *societa civile*, που επανέφερε στο προσκήνιο ο Γκράμσι, παίρνοντάς τον από τον Μαρξ που τον είχε πάρει από τον Χέγκελ ήταν ότι έπρεπε για τη δουλειά που τον χρειαζόμασταν, όπως ακριβώς και ο όρος αυτοδιαχείριση κλπ. Ο φυσικός αναρχικός, ο ενστικτώδης ανατροπέας που υπήρχε μέσα μας είχε βρει τον τρόπο με ελάχιστη πνευματική προετοιμασία και καλλιέργεια να διεισδύσει στα άδυτα των αδύτων της φιλοσοφίας, χωρίς να το έχει αντιληφθεί και ο ίδιος.

Ο Γκράμσι στην Ελλάδα

Ξανασκέφτομαι εκείνη την εποχή του πυρετού και της αναζήτησης νέων συνόρων. Νιώθαμε και ήμασταν πιονέροι. Επιστρέφαμε στις ρίζες για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα του παρόντος και του μέλλοντος, χωρίς μεσάζοντες τα εγχειρίδια των ακαδημιών, τις εκλαϊκευμένες εκδόσεις και οτιδήποτε τέλος πάντων παγώνει και ταριχεύει τη γνώση σε αμετακίνητα μοντέλα σκέψης. Πολεμούσαμε την αδράνεια και τις συνθήκες της δικής μας σκέψης κι απορίπταμε ότι ήταν καθιερωμένο σαν ύποπτο. Αναζητούσαμε προβληματισμούς στους Αγγλοσάξωνες μαρξιστές της «Νιου Λεφτ», στους αιρετικούς Γάλλους στρουκτουραλιστές, φρουδιστές, σημειολόγους, στους περίτεχνους Ιταλούς αναλυτές της σύγχρονης πολιτικής σκέψης – ακόμη και στο κόκκινο βιβλίο του προέδρου Μάο οι πιο αφελείς και οι πιο εξωτικοί από μας.

Μέσα σε αυτό τον κυκεώνα, μέσα σ' αυτό το δημιουργικό αλλά κι επικίνδυνο χάος έφθασε και ο Γκράμσι στην Ελλάδα, περνώντας, όπως παλιότερα ο Μαρξ και ο Λέ-

νιν, μέσα από φυλακές και εξορίες. Προσωπικά άρχισα να ασχολούμαι με τον Γκράμσι πριν μάθω ιταλικά. Έχοντας διαβάσει στην προδικτατορική, «Επιθεώρηση Τέχνης», δύο μεγάλες σημειώσεις για τους διανοούμενους που μετάφρασε ο Μανώλης Φουρτούνης, αποφάσισα να ασχοληθώ με το θέμα σε πρώτη ευκαιρία. Η εξορία ήταν η ευκαιρία να ασχοληθώ με τα ιταλικά. Επί τρία χρόνια περίπου διάβαζα (αλλά δεν μιλούσα ούτε έγραφα) ιταλικά, με την ελπίδα πως κάποτε θα μπορέσω να μεταφράσω τους *Διανοούμενους* για να δώσω μια απάντηση στα ερωτήματα που με κατατρέχανε για το ρόλο των διανοουμένων στο κόμμα και την επανάσταση και τη σχέση τους με την εργατική τάξη. Όταν ύστερα από τρισήμιση χρόνια εξορία απολύθηκα έβαλα μπροστά το σχέδιό μου, σε συμφωνία με τον Λουκά Αξελό του εκδοτικού οίκου «Στοχαστής». Αστόχαστος κι αυτός, όπως εγώ, συμφωνήσαμε για το μεγαλόπνοο έργο.

Ο Κώστας Φιλίνης, Ο Θανάσης Αθανασίου, ο Τίτος Μυλωνόπουλος, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, η Φούλα Χατζηδάκι, σε φυλακές και εξορίες, ή στη μισοπαρανομία την ίδια εποχή ασχολούνταν με μεταφράσεις του Γκράμσι που εκδόθηκαν μέσα στη δικτατορία από τους εκδοτικούς οίκους «Οδυσσέα», «Ηριδανό» κλπ.

Ο Γκράμσι περνώντας ακόμη μια φορά τους τυφλούς τοίχους των φυλακών και της δικτατορίας έφθασε και στην Ελλάδα, άλλοτε αποσπασματικά κι άλλοτε «ολόκληρος», όπως ακριβώς έγραψε κι ο ίδιος τα *Τετράδια της Φυλακής*. Αργότερα, μετά την πτώση της δικτατορίας, ήρθαν οι «γραμματικοί» του Γκράμσι: φιλολογούντες, δικηγόροι, λέκτορες και υφηγητές, ακόμη και καθηγητές Πανεπιστημίων – όλοι τελοσπάντων αυτοί, που παραπέμπουν σε βιβλιογραφίες και παραπομπές και σχολιάζουν σχολαστικά τα σχόλια των σχολιαστών στα πλαίσια μιας ακαδημαϊκής καριέρας.

Η ανατροπή και η σύγχυση

Έχοντας αποκτήσει τώρα σε κάποιο βαθμό μια ιστορική αντίληψη της πολιτικής, αναλογίζομαι πως σ' εκείνη τη δεκαετία (1965 – 1975) των κοινωνικών και πνευματικών ανατροπών δημιουργήθηκαν οι όροι της σημερινής αντίφασης και εκφυλισμού. Τα κινήματα αμφισβήτησης στη Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία κλπ. και παράλληλα ο αντιδικτατορικός αγώνας στην Ελλάδα δεν έφεραν μαζί τους μόνο τη δίψα της δημοκρατίας και το όραμα της επέκτασής της από τη σφαίρα της πολιτικής στη σφαίρα της οικονομίας και ολόκληρης της κοινωνίας. Αλλά αναδείξανε ακόμη και τις αντιλήψεις, ψυχολογίες και συμπεριφορές του «Κόκκινου Βιβλίου», των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» και των ενόπλων ομάδων που επιδιώκουν να σώσουν το λαό κόντρα ακόμη και στη θέληση του ίδιου του λαού. Κι αυτό ήταν αποτέλεσμα της υποχώρησης των κινημάτων ανατροπής, εξαιτίας της ίδιας τους της αντιφατικότητας και σύγχυσης. Έτσι ο φαύλος κύκλος έκλεινε με την μετατροπή των υπολειμμάτων μιας αδιεξόδου εξέγερσης σε συμμορίες της ένοπλης δράσης και της πολιτικής θεωρίας ότι «το δίκαιο περνάει από την κάνη του όπλου» δηλαδή της πολιτικής θεωρίας της ζούγκλας.

Η καταπίεση και η έλλειψη βαθιάς πολιτικής και δημοκρατικής παιδείας στην Ελλάδα οδηγούσαν σπασμωδικά και βαθμιαία στις θεωρίες των ένοπλων πρωτοποριών, που αλλάζουν τον κόσμο και ελευθερώνουν το λαό, ερήμην του, με μια μόνο λυτρωτική πράξη. Το θέατρο, με την τελευταία πράξη της κάθαρσης, υποκαθιστούσε την πραγματική ζωή και τις ανάγκες της και δημιουργούσε νέες πνευματικές πραγματικότητες και ψυχολογίες που αντιστοιχούσαν στο μύθο του «Γόρδιου Δεσμού», που λύνεται με μια σπαθιά.

Το λάθος μας, αθέλητο και ενστικτώδες, ήταν ότι δεν αποφασίζαμε να διαλέξουμε έγκαιρα με ποια πλευρά είμαστε. Η αναλυτική και διεισδυτική σκέψη του Γκράμσι χωρίς αξιολόγηση ή εκτίμηση συμφυρόταν στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη, με τις «ιδεολογικές» κι απολυταρχικές θεωρίες των μαοϊκών, νεολενινιστών, νεοτροτσκιστών και αλτουσεριανών, των τριτοκοσμικών και των εξουσιαστικών αντιεξουσιαστών, καθώς και με τις περίτεχνες και δαιδαλώδεις αντιλήψεις των σημειολόγων και σημειωτικών, των πολιτικών εθνολόγων και των κοινωνικών ψυχιάτρων. Κι όλα αυτά τα αντιφατικά και ασύμβατα συχνά μεταξύ τους, που αφορούσαν τις πιο διαφορετικές σφαίρες σκέψης και επιστήμης, ενσωματώνονταν σπασμωδικά στην πολιτική θεωρία και δράση, την ενστιχτώδη και πρωτόγονη.

Ναι! Πρώτα δρούσαμε (τόσο στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο όσο και στο πνευματικό) και μετά από χρόνια βλέπαμε έκπληκτοι τα αποτελέσματα της δράσης μας και παίρναμε συνείδηση του τι είχαμε κάνει. Γι αυτό και οι μοναδικοί (εκφυλισμένοι) κληρονόμοι μας (από τις πολλές πνευματικές και ιδεολογικές αιμομειξίες) είναι σήμερα οι πιτσιρικάδες των μολότωφ, οι πανκ και οι ροκάδες. Αγνοούν, όπως αγνοούσαμε κι εμείς σχεδόν τα πάντα, αλλά δρουν τυφλά, ενστιχτώδικα και παρορμητικά. Μισούν, όπως μισούσαμε, τους «εντός των τειχών» αλλά στο βάθος θέλουν να καταστρέψουν τα παλιά τείχη για να ορθώσουν νέα, τα δικά τους τείχη, τη δική τους κυριαρχία. Στο μεταξύ εκτονώνουν το μίσος, την οργή, την απελπισία τους κι εμείς διασκεδάζουμε – όσοι δεν φοβόμαστε – με την άγνοιά τους.

Πνευματικό «Μικροαστέξ»

Είναι περίεργο ότι όταν πέρασε αυτή η έξαρση πολύ λίγα πράγματα είχαν αλλάξει. Τα ίδια προβλήματα, τα ίδια αιτήματα, τα ίδια συνθήματα πρόβαλαν μέσα από την σκόνη και τον κοριοτό που κατακάθιζε, αποκαλύπτοντας ένα τοπίο που είχε αλλάξει. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν τις ιδέες τους. Οι περισσότεροι παρούσιζαν γνήσιες ή και πλαστές επιταγές που έπρεπε να πληρωθούν. Όλοι με το σύνδρομο του Αλκιβιάδη ακόμη κι όταν δεν το δείχναν ή δεν το ομολογούσαν ή το αποκρύπτανε επιμελώς. Στο μεταξύ μερικοί συνέχισαν να τρέχουν πάνω-κάτω και να καταβροχθίζουν χιλιάδες σελίδες κοινωνιολόγων και κοινωνιολογούντων για να κατασκευάσουν πολιτικές και πολιτιστικές θεωρίες. Έχοντας καταναλώσει κι ο ίδιος δεκάδες δοκίμια και προφητείες Ελλήνων θεωρητικών και κοινωνιολόγων του εσωτερικού και του εξωτερικού, βρήκα ένα ψήγμα αλήθειας για την υφή της ελληνικής κοινωνίας και την συνείδησή της σε δέκα αράδες ενός λογοτέχνη.

Αντιγράφω από τον Κ. Ταχτσής:

«Η αλήθεια είναι ότι υπήρχαν απλώς μικραστοί με λεφτά και μικραστοί χωρίς λεφτά. Η ελληνική κοινωνία υπήρξε ανέκαθεν – δηλαδή από την εθνική ανεξαρτησία κι εδώθε – κυρίως αγροτική και μικροαστική. Η αγροτική τροφοδοτούσε τη μικροαστική που είναι και η μόνη η οποία κατάφερε να ωριμάσει «τραγικά» για να μεταβληθεί στις μέρες μας στο γνωστό κι αξιοθρήνητο «μικροαστέξ».

Έστω και με κίνδυνο να με χαρακτηρίσουν απλοϊκό και υβριστικό, τολμώ να πω ότι η ανάλογη κατάσταση υπάρχει και στο χώρο της διάνοησης. Ένα - δύο εξαιρέσεις με πρωτότυπη σκέψη, τόλμη και φαντασία και οι υπόλοιποι – εξωτερικής και εσωτερικής προέλευσης – ν' αναμασούν ξεπερασμένες θεωρίες που έμαθαν στα πανεπιστήμια της Ευρώπης ή διάβασαν σε μεταφράσεις εγχειριδίων στην Ελλάδα. Τίποτα πρωτότυπο και βαθύ. Μια ακατάπαυστη θεωρητικολογία μόνο, που συσκοτίζει προβλήματα και πληγές και κάνει αδύνατη την έρευνα και την συναγωγή συμπερασμάτων από την εθνική και κοινωνική μας εμπειρία. Πλήττεις κάθε φορά που τους βλέπεις να συζητούν στην τηλεόραση με τα κορακίστικά τους, πράγματα αδιάφορα κι αδιαφόρετα για μας.

Και πίσω από όλα αυτά η πνευματική δειλία παράλληλα με τον αυτοσχεδιασμό και τον ερασιτεχνισμό. Μόλις κάνουμε ένα βήμα μπροστά, μόλις λύσουμε ένα κόμπο που τυραννούσε χρόνια την εθνική πνευματική μας ζωή και αποκαλυφθούν τα πραγματικά

προβλήματα που απαιτούν σχέδιο, οργάνωση, πρόγραμμα, έρευνα, συντονισμό, τότε απογοητεύονται γυρίζουν την πλάτη στα προβλήματα και τρέχουν ακάθεκτοι προς το ένδοξο ημών παρελθόν: Ορθοδοξία, Αρχαία, Φιλελευθερισμός, κολλώντας απλώς στην αρχή ένα «νέο», όπως ακριβώς το «νέον» υποκαθιστά το φυσικό φως στις βιτρίνες.

Μερικοί υποθέτουν ότι αυτό είναι σύμπτωμα της μετά μετα-σοσιαλισμού Ελλάδας. Έχω την βεβαιότητα ότι είναι οργανικό σύμπτωμα της ελληνικής κοινωνίας, που απλώς παίρνει χυδαίες μορφές σε μια εποχή κρίσης.

Εξάλλου, αυτή είναι και η μόνιμη γκρίνια μου. Στην Ελλάδα ακόμη και σε εποχές κρίσης τίποτα το ηδονικό και το δηλητηριώδες δεν υπάρχει, απλώς πυκνώνει μέσα μας η αίσθηση της χυδαιότητας και της αηδίας.

Το κίνημα απλώς συνόπισε αυτά τα χαρακτηριστικά, τα τυποποίησε και τα αποκάλυψε, προβάλλοντάς τα ως πολιτικό σχέδιο (πρόγραμμα) για την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Με σορτς και σαγιονάρες

Νάμαι λοιπόν τώρα κι εγώ σ' αυτή τη γιορτή, σε αυτό το πανηγύρι, σ' αυτή την επέτειο. Αλλά ο παλιός μου εαυτός με εκδικείται. Ένα χρόνο μου είχε παραγγείλει ο εκδότης αυτό το κείμενο, ένα χρόνο μου το θύμιζε και με παρότρυνε να το γράψω. Τελικά μια εβδομάδα πριν μου' θαλε όρο: «Δευτέρα 7 Σεπτέμβρη πρωί το θέλω». Κι εγώ Κυριακή 6 Σεπτέμβρη, στις 10 το πρωί κάθομαι να το γράψω, θλαστημώντας γιατί ματαιώσα το φθινοπωρινό μου μάνιο στο Σούνιο. Και νάμαι λοιπόν τώρα στην τελετή χωρίς γραβάτα, με σαγιονάρες και σορτσάκι, αντάμα με τους παλιούς μου φίλους, να γράφω ότι μου κατέβει χωρίς ειρμό και σκέψη, χωρίς μέθοδο και σύστημα (που απαιτούσε ο Γκράμσι), κουβαλώντας απλώς ένα παλιό σακκίδιο με κουρέλια από ξεφτισμένες μνήμες και εμπειρίες.

Ας το πω λοιπόν να ησυχάσω: Όπως από την άποψη της συνείδησης, των συνηθειών και του πολιτισμού δεν έχουμε μεγάλη, μικρή και μεσαία αστική τάξη και εργατική τάξη, αλλά είμαστε όλοι ένας πολτός που πότε ξεχειλίζει από δω και πότε ξεχειλίζει από εκεί, έτσι και στο επίπεδο της θεωρίας για την κοινωνία μάταια θα ψάξουμε να βρούμε σταθερά μορφώματα της κοινωνίας των πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας. Το κράτος διαχέεται παντού, εισβάλλει παντού, κυριεύει και διαφθείρει τα πάντα. Είναι οργανωτής της παραγωγής, μαϊκήνας των διανοούμενων και των καλλιτεχνών, νομοθέτης της κοινωνίας και των ηθών. Και το χειρότερο από όλα ο Έλληνας, πλούσιος και φτωχός, βιομήχανος ή εργάτης, καλλιτέχνης ή διανοούμενος, το θράδυ είναι αναρχικός και το πρωί κρατικιστής. Από βραδύς καταστρέφουμε το κράτος και το πρωί το ξαναχτίζουμε.

Οι βιομήχανοι και οι έμποροι ζητούν από το κράτος να τους προστατέψει από τον ανταγωνισμό των ξένων επιχειρηματιών, να καλύψει τις ζημιές, να χρηματοδοτήσει τα κέρδη και τις εξαγωγές.

Οι εργάτες ζητούν να αναλάβει το κράτος τις φαληρισμένες επιχειρήσεις για να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι και να σωθούν.

Οι καλλιτέχνες και οι διανοούμενοι χρηματοδότηση για τα έργα τους και κρατικούς φορείς να βολευτούν.

Όσοι είμαστε έξω από τα τείχη του κράτους θέλουμε να μπούμε μέσα και να το αλλάξουμε. Όταν μπούμε μέσα θελουμε να κλείσουν οι πόρτες και να μας αφήσουν να κάνουμε τη δουλειά μας, δηλαδή να προστατεύσουμε τον πολίτη. Μισούμε τον μπάτσο, αλλά όταν οργιζόμαστε γιατί δεν μας πέρασε, ή γιατί μας εξαπάτησαν οι αετονύχηδες γρυλίζουμε: «Κράτος είναι αυτό, που δεν στέλνει έναν αστυφύλακα να πιάσει τους κλέφτες» και μετά ξαναρχίζουμε το πάνε κι έλα στα γραφεία βουλευτών και υπουργών, πολιτικών και πολιτικάντηδων για να πάρουμε κάποια δουλειά από το κράτος, να το κλέψουμε κι εμείς.

Όχι δεν έχουμε *κοινωνία πολιτών* και *κράτος*. Έχουμε όμως *κοινωνία πωλητών* και *κοινωνία κολλητών*.

Δεν έχουμε πολιτισμό αλλά δημόσιες σχέσεις και τηλεόραση με σήριαλ. Όχι δεν είμαστε σε μια εποχή ανατροπών, κοινωνικών, πολιτικών, πνευματικών. Είμαστε σε μια εποχή τέλματος και κονιορτοποίησης. Πουλάμε τα πάντα: Εξυπνάδα, τα αρχαία μάρμαρα, μεσολαβήσεις, εξυπηρετήσεις, τους φίλους μας και τις ιδέες μας. Και παράλληλα κάνουμε δημόσιες σχέσεις, εξαπατούμε, φραξιονίζουμε, ελίσσόμαστε για να μπούμε στο φρούριο - κράτος, στον πύργο, που όμως δεν κρύβει ούτε το φόβο ούτε το δέος των γοθθικών τερατουργημάτων, που περιέγραψε ο Κάφκα.

Ένας πλινθόκτιστος τοίχος είναι όλο κι όλο που θα τον σάρωνε η βροχή κι ο αέρας, αν δεν τον στηρίζαμε χρόνια με την πλάτη μας.

Τέλος πάντων, αυτός είναι ο κόσμος που κατασκευάσαμε. Και δεν τα καταφέραμε καθόλου καλά. Τη μόνη δικαιολογία που μπορούμε να επικαλεστούμε είναι ότι είμαστε λίγοι, τόσο από άποψη αριθμού όσο κι από άποψη ποιότητας.

Αλλά κι αυτό δεν έχει πια κανένα νόημα να το επικαλεστούμε τώρα. Πρέπει κάποτε να αποδεχτούμε αυτή τη σκόνη που σηκώνει ο αγέρας πάνω από τη μάντρα και μας τυφλώνει, σαν την μόνη κληρονομιά μας.

Πρέπει ακόμη και να την αγαπήσουμε!